

Л.П. ВАКАРЕНКО, О.І. ПРЯДКО, В.П. ГЕЛЮТА

Інститут ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України
вул. Терещенківська, 2, м. Київ, 01601, Україна

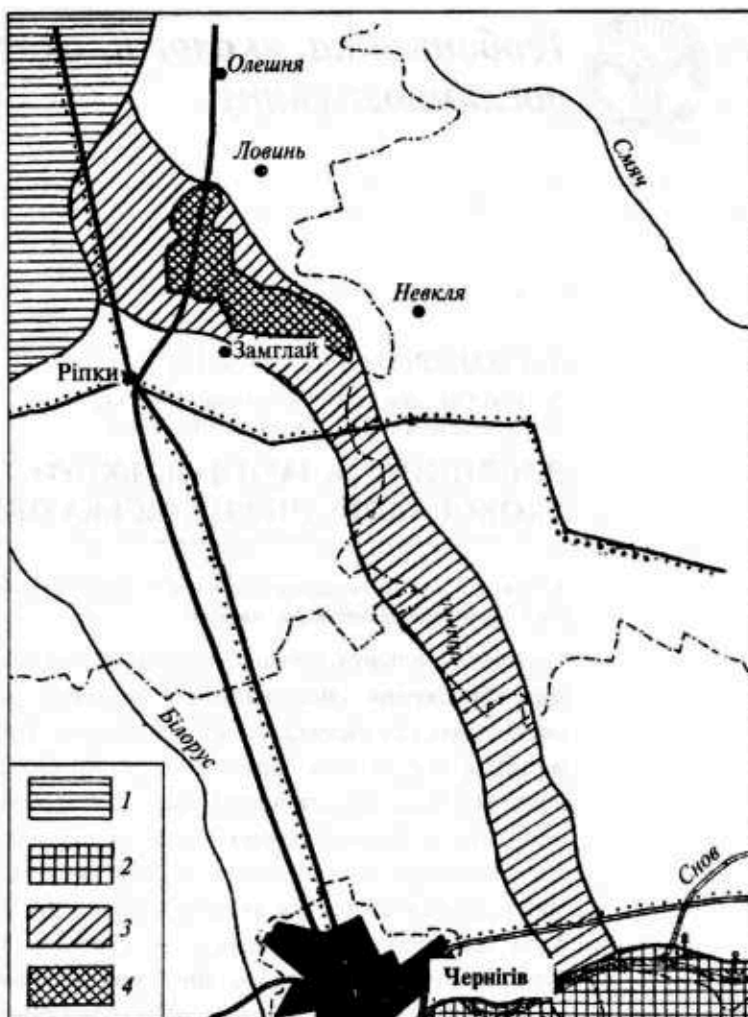
РОСЛИННІСТЬ ЗАМГЛАЙСЬКОГО ЕКОКОРИДОРУ (ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛ.)

Ключові слова: екомережа, екокоридор, ключова територія, Замглай, Чернігівське Полісся, рослинність

Світовою спільнотою визнано, що найдієвішим механізмом збереження ландшафтної та біотичної різноманітності сьогодні є екомережа, створення якої уможливорює не лише збереження окремих осередків біорізноманітності (як було до останнього часу), а й забезпечення їх нормального функціонування шляхом відновлення екологічного каркасу території [8, 15, 16]. Україна, як й інші європейські країни, бере активну участь у процесі розбудови національних екомереж — невід'ємних частин Пан'європейської екомережі. Формування екомережі регулюється законами України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000—2015 роки» (№1989-III від 21 вересня 2000 р.) та «Про екологічну мережу України» (№ 1864-IV від 24 червня 2004 р.).

У цій статті ми розглянемо дуже цікаву з погляду охорони біорізноманітності територію, перспективну для включення до екомережі України як регіонального екокоридору (рисунок). Вона розташована на північному заході Чернігівської обл. і є широкою заболоченою долиною, виробленою Пра-Дніпром, який у льодовиковий період протікав північніше сучасних міст Лоева та Чернігова. Зараз ця унікальна реліктова долина добре вирізняється у рельєфі місцевості і тягнеться з північного заходу на південний схід північніше смт Радуль та Ріпки, з'єднуючи

© Л.П. ВАКАРЕНКО,
О.І. ПРЯДКО,
В.П. ГЕЛЮТА, 2007

Картохема північно-західного фрагмента екомережі Чернігівського Полісся: 1 — Дніпровсько-Созька ключова територія, 2 — Деснянсько-Сновська ключова територія, 3 — Замглайська сполучна територія (екокоридор), 4 — локальна ключова територія (державний заказник Замглай)

Map of the north-west part of the econet of Chernigiv Polyssia: 1 — Dnieper-Sozh core area, 2 — Desna-Snov core area, 3 — Zamglai ecocorridor, 4 — local core area (Zamglai state zakaznik)

сучасні долини річок Дніпра та Десни. Її довжина становить майже 70 км, а загальна площа — понад 10 тис. га. Днище цієї долини відоме за назвою «Замглай» [5]. Північна частина Замглаю має ухил до р. Сож, а південна — до р. Десни і дренується частково каналізованою річкою з назвою «Замглай».

Матеріали та методика досліджень

Для детальної характеристики рослинного покриву території здійснювалися маршрутні рекогносцирувальні та детально-маршрутні геоботанічні дослідження.

Геоботанічні описи рослинності проводилися за загальноприйнятою методикою [11].

Назви синтаксонів дано за «Продромусом растительности Украины» [9], назви рослин — за критичним списком С.Л. Мосякіна та М.М. Федорончука [17].

Результати досліджень та їх обговорення

Замглай — комплексна болотна система, яка переривається піщаними грядами та лесовими островами. Дюни, які подекуди піднімаються над долиною, сягають висоти 133 м над р. м. Алювіальні та болотні відклади Замглаю залягають на різноманітних відкладах харківських пісків. Болотний масив живиться не тільки поверхневими та ґрунтовими водами, а й підземними водами полтавського та харківського горизонтів. Заболоченість долини становить 15—20 %, найглибші торфовища — Замглай (Замглай Центральний) та Замглайське (включаючи ділянки Замглай Південний, Довге, Терехівка, Гатуша, Бабине і Ріг у заплаві р. Замглаю). Максимальна глибина торфу до його розробки сягала 6 м, середня — від 1,86 до 2,56 м [12]. На сьогодні більша частина торфовищ вже вироблена.

Реліктова долина поділяється на чотири складові: болото Паристе, Північний, Центральний та Південний Замглай [5]. Найширшу частину долини — болото Паристе та північну частину Північного Замглаю — ми пропонуємо включити до складу Дніпровсько-Созької ключової території національного рангу. Ще 20 років тому тут планували створити Дніпровський природний національний парк [1, 2, 10], що, на жаль, так і не було здійснено. Решту складових реліктової долини — південну частину Північного Замглаю, Центральний та Південний Замглай — ми розглядаємо, власне, як екокоридор регіональної екомережі Чернігівського Полісся, що має поєднати зазначену вище ключову територію та Деснянсько-Сновську, яка охоплює ділянку заплави Десни в гирлах річок Снов і Замглай.

Відповідно до геоботанічного районування України [3] пропонується природний коридор проходить територією двох геоботанічних районів Чернігівсько-Новгородсіверського (Східнополіського) геоботанічного округу дубово-соснових та соснових лісів — Ріпкинсько-Добрянського геоботанічного району соснових лісів зеленомохових, евтрофних відкритих боліт, торф'янистих та болотистих лук і Чернігівсько-Сосницького геоботанічного району дубово-соснових, дубових лісів і справжніх лук.

Рослинний покрив реліктової долини у межах пропонуваного екокоридору надзвичайно різноманітний і складений болотними, лучними, лісовими, псамофітними, водними та прибережно-водними угрупованнями. Його стан на різних ділянках долини не однаковий. Внаслідок тривалого інтенсивного осушення та видобутку торфу болотна рослинність Південного і частини Центрального Замглаю зазнала значних змін. Проте завдяки тому, що вже понад 10 років цю діяльність припинено, відбуваються позитивні процеси відновлення природних угруповань. Найкраще рослинний покрив зберігся на території, розташованій у центральній частині реліктової долини, де створено ландшафтний заказник загальнодержавного значення «Замглай» площею 4428 га (рисунок). Найтиповішою

тут є болотна рослинність, представлена виключно евтрофними осоковими, осоково-гіпновими, трав'яно-осоковими угрупованнями, а також угрупованнями чагарникових і лісових боліт, які займають широкі зниження серед погорбованого рельєфу, відкриті глибокі улоговини та локальні зниження. Найпоширеніші на дослідженій території купинноосокові болота формацій *Cariceta juncellae* та *Cariceta omskianaе*. Перші — досить рідкісні для України і на території Лівобережного Полісся, розташовані на південно-західній межі поширення. Представлені асоціаціями *Caricetum (juncellae) purum*, *Caricetum (juncellae) caricosum (vesicariae)*, *Caricetum (juncellae) eriophorosum (angustifolii)*, *Caricetum (juncellae) comarosum (palustris)* та *Caricetum (juncellae) calamagrostidosum (canescentis)*. Другі є типовими для евтрофних боліт України, проте на даній території трапляються значно рідше, ніж перші. Вони представлені асоціаціями *Caricetum (omskianaе) glyceriosum (maximae)* та *Caricetum (omskianaе) caricosum (appropinquatae)*. Ще менш поширені на дослідженій території осоково-гіпнові [*Caricetum (juncellae) calliargonellosum (cuspidatae)*] та очеретяно-осоково-гіпнові [*Phragmiteto (australis)*–*Caricetum (juncellae) calliargonellosum (cuspidatae)*] угруповання, в яких покрив гіпнових мохів сягає 50–60 %. Найрідкіснішими болотними угрупованнями Замглаю є пухівкові з домінуванням *Eriophorum angustifolium* Нонск. Вони займають незначні за площею депресії посеред торф'янистих лук і представлені асоціацією *Eriophoretum (angustifolii) equisetosum (fluviatilis)*.

Характерними як для території заказника, так і всієї долини є чагарникові та лісові болота. За площами переважають перші. Серед них найпоширеніші — угруповання формації *Saliceta cinereaе*, представлені асоціаціями *Salicetum (cinereaе) caricosum (acutae)*, *Salicetum (cinereaе) caricosum (omskianaе)*, *Salicetum (cinereaе) filipendulosum (denudatae)* та *Salicetum (cinereaе) phragmitosum (austriales)*. Подекуди до *Salix cinerea* L. значною є домішка *S. triandra* L., *S. rosmarinifolia* L., *S. pentandra* L. та *S. aurita* L., а в деяких місцях досить поширена *S. starkeana* Willd. — рідкісний вид, занесений до Червоної книги України [13]. Замглайський локалітет цього виду є найбільшим із відомих на Лівобережному Поліссі. Лісові болота займають значно менші площі, ніж чагарникові, і представлені угрупованнями формації *Alneta glutinosae*. Вони зрідка трапляються біля виходів ґрунтових вод, струмків та по краях долини, межуючи з осоково-гіпновими угрупованнями.

Осушені ділянки долини з бідними ґрунтами займають молоді, досить експансивні угруповання формації *Betuleta pubescentis*, представлені переважно асоціаціями *Betuletum (pubescentis) molinosum (caerulei)* та *Betuletum (pubescentis) callunosum (vulgaris)*. У складі угруповань даної формації трапляється *Betula humilis* Schrank — рідкісний вид, занесений до Червоної книги України [13]. Це гляціальний релікт, в Україні проходить південна межа його ареалу. Найбільша кількість його місцезнаходжень відома з північної частини Правобережного Полісся. Типовими його локалітетами є евтрофні та мезотрофні болота, де *B. humilis* утворює чагарниковий ярус. Детальніше розглянемо ценотичну стратегію цього виду в сучасних умовах долини Замглай.

Ф.Я. Левіна [6] та Д.К. Зеров [4] наводили *B. humilis* як типовий і постійний компонент чагарникового ярусу березняків дослідженої долини. Проте в останні десятиріччя зростання цього виду тут не підтверджувалося. Однак під час обстеження долини ми виявили його великі ценопопуляції в урочищах Горбки та Червоні Горбки. Очевидно, за роки, що минули від початку осушення долини Замглай, тут змінилися умови існування, тому цей вид був витіснений зі звичних для нього екоотопів і зберігся лише у специфічних умовах зазначених урочищ. Зараз *B. humilis* домінує у чагарниковому ярусі угруповань *Betuletum (pendulae) betuloso (humilis)-molinosum* та є асектатором угруповань *Betuletum (pendulae) molinosum*. Крім того, вид займає різноманітні екотонні локалітети — узлісся заростей *Betula pendula* Roth та *B. pubescens* Ehrh., узбіччя доріг, краї заболочених знижень та міжкучугурні проміжки. В останніх місцезростаннях *B. humilis* формує асоціацію *Betuletum (humilis)-molinosum (caerulei)*. Найкращу життєвість вид має у світлих, розріджених деревних та чагарникових угрупованнях, однак втрачає конкурентну здатність у зімкнутих ценозах. На нашу думку, він зберігся у вищеназваних урочищах тому, що розвиток інших представників роду *Betula* L. пригнічується через регулярну заготовлю їх бруньок та гілок, а також періодичні пожежі. Останні значно менше шкодять *B. humilis*, оскільки ця рослина може швидко відновлювати пагоги. Здатність *B. humilis* пристосовуватися до змінених внаслідок осушення умов існування свідчить про значну ценотичну пластичність даного виду й оптимістичні перспективи щодо його збереження на дослідженій території.

Великі площі в рослинному покриві долини Замглай займають луки, сформовані торф'янистими, справжніми, пустищними та псамофітними лучними угрупованнями. Найбільш поширеними є торф'янисті луки формації *Deschampsietum caespitosae*, представлені асоціаціями *Deschampsietum (caespitosae) poosum (pratensis)*, *Deschampsietum (caespitosae) holcosum (lanati)*, *Deschampsietum (caespitosae) festucosum (pratensis)*, *Deschampsietum (caespitosae) agrostidosum (tenuis)* та *Deschampsietum (caespitosae) molinosum (caerulei)*. Ці угруповання займають вирівнені ділянки долини, іноді з невеликим прогином до центру, з перезволоженими торф'янистими ґрунтами. В їх флористичному складі — реліктова папороть *Ophioglossum vulgatum* L. Цей вид є характерним як для торф'янистих, так і для справжніх лук долини Замглай, у деяких угрупованнях його проективне покриття становить 1—2 %. Слід зазначити, що в угрупованнях торф'янистих лук трапляються такі рідкісні види, занесені до Червоної книги України, як *Platanthera bifolia* (L.) Rich., *Dactylorhiza maculata* (L.) Soß та *D. incarnata* (L.) Soß. Останній є звичайним у долині. Інколи його окремі ценопопуляції мають щільність до 45 особин на 100 м².

У комплексі із торф'янистими луками та заростями верб трапляються справжні луки, які займають невеликі ділянки на підвищеннях рельєфу. Вони представлені типовими лучними асоціаціями *Arrhenatheretum (elatii) festucosum (pratensis)*, *Festucetum (pratensis) anthoxanthosum (odorati)* та *Poetum (pratensis) anthoxanthosum (odorati)*. Значну роль тут відіграють типові види лучного різнотрав'я — *Rhinanthus minor* L., *Centaurea jacea* L., *Veronica chamaedrys* L., *Thalictrum lucidum* L., *Achillea submillefolium* Klokov et Krytzka, *Campanula rotundifolia* L., *Leucanthemum vul-*

gare Lam., *Helianthemum chamaecystus* Mill., *Dianthus stenocalyx* Juz., *Trifolium pratense* L. тощо. В угрупованні *Festucetum (pratensis) anthoxanthosum (odorati)* ми знайшли рідкісний вузькоендемичний вид *Orchis nervulosa* Sakalo. Він відомий в Україні лише з декількох місцезростань Середнього Придніпров'я, найближче з яких до знайденого нами — смт Любеч Ріпкинського р-ну [13].

Пустищні луки займають незначні площі на найвищих ділянках рельєфу та згладжених піщаних гривах з найбіднішими сухими ґрунтами. Вони представлені угрупованнями формації *Nardeta strictae (Nardetum (strictae) callunosum (vulgaris))* та *Nardetum (strictae) agrostidosum (tenuis)*. Відкриті ділянки піщаних кучугур опановують псамофітні агломеративні зарості *Artemisia campestris* L., *Kochia prostrata* (L.) Schrad., *Calamagrostis epigeios* (L.) Roth, *Centaurea stoebe* L., *Hylotelephium polonicum* (Blocki) Holub, *Carex caryophyllea* Latourr., *Peucedanum oreoselinum* (L.) Moench, *Plantago arenaria* Waldst. et Kit., *Dianthus carthusianorum* L. тощо.

Водна і прибережно-водна рослинність займає прибережні та мілководні ділянки затоплених торфових кар'єрів, меліоративні канали і копанки. Серед водних рослин переважають *Elodea canadensis* Michx., *Potamogeton natans* L., *Spirodela polyrrhiza* (L.) Schleid. тощо. У прибережно-водних смугах трапляються *Oenanthe aquatica* (L.) Poir., *Carex rostrata* Stokes., *C. vesicaria* L., *C. acuta* L. тощо. По берегах та на мілководді трапляються поодинокі кущі або зарості *Salix cinerea*, *S. triandra*, а на пухкому, підсушеному торфі подекуди розростаються *Agrostis stolonifera* L., *Bidens cernua* L. та *Gnaphalium uliginosum* L.

Лісова рослинність представлена залишками дібров, що колись займали найвищі елементи рельєфу (піщані гряди та лесові острови) долини Замглай. Зараз — це розріджені зарості паростевих багатостовбурних дубів, що збереглися на піщаних дюнах в урочищах Горбки і Червоні Горбки. Крім того, у різних частинах долини трапляються фрагменти заплавлених дібров. Поряд з *Quercus robur* L. тут зростають поодинокі дерева *Tilia cordata* Mill. та старі кущі *Corylus avellana* L. У трав'яному покриві збереглися типові представники неморальних лісів — *Melampyrum nemorosum* L. (проективне покриття до 60 %), *Convallaria majalis* L., *Maianthemum bifolium* (L.) F.W. Schmidt, *Polygonatum odoratum* (Mill.) Druce, *Asarum europaeum* L. тощо.

Таким чином, попри значний антропогенний вплив (осушення, промисловий видобуток торфу, вирубування дерев, косовиця, випалювання), рослинний покрив долини Замглай зберігся досить добре і представлений значною кількістю угруповань болотного, лучного, лісового, чагарникового, псамофітного, прибережно-водного та водного типів рослинності. Відзначено позитивні тенденції у його відновленні на місці торфових кар'єрів. Флористичне ядро рослинного покриву складають типові бореальні мезотрофні та гіромезотрофні лучні і болотні види, серед яких є і реліктові (*Betula humilis*, *Ophioglossum vulgatum* та *Helianthemum chamaecystus*). Созологічна цінність дослідженої території полягає в наявності раритетних угруповань формації *Cariceta juncellae* та асоціацій *Betuletum (pendulae) betuloso (humilis)-molinosum* і *Betuletum (humilis)-molinosum*, які потребують занесення до нового видання Зеленої книги України, а також рідкісних видів з Червоної книги України [13] — *Betula humilis*, *Salix starkeana*, *Platanthera bifolia*, *Dacty-*

Iorhisa maculata, *D. incarnata* та *Orchis nervulosa*. Тут зростають такі регіонально рідкісні види, як *Ophioglossum vulgatum*, *Carex juncella* (Fr.) Th. Fr., *Iris sibirica* L. та *Polemonium caeruleum* L. Заслуговують на увагу й цінні лікарські види, яким може загрозувати знищення внаслідок нерегламентованої заготівлі, — *Valeriana officinalis* L., *Polemonium caeruleum*, *Sanguisorba officinalis* L., *Potentilla erecta* (L.) Racusch., *Betonica officinalis* L., *Origanum vulgare* L. тощо.

Розглянуті особливості рослинного покриву реліктової долини Замглай свідчать про її унікальність, велике значення для охорони біорізноманітності України взагалі та природних комплексів Лівобережного Полісся зокрема. Крім того, Замглай є важливою частиною Дніпровсько-Деснянського міграційного шляху птахів [7], котрі не тільки пролітають тут, а й використовують водні біотопи як місця зупинки. Мілководні водойми, що утворилися на місці торфових кар'єрів, заросли водними рослинами, які є харчовою базою для водоплавних птахів, тому тут скупчуються дикі качки, кулики, лиски, гніздяться лебеді та журавлі.

Проаналізувавши відповідність природних умов долини Замглай базовим критеріям відбору екокоридорів, запропонованим Ю.Р. Шелягом-Сосонком, М.Д. Гродзинським та В.Д. Романенком [14], ми встановили, що довжина та ширина цієї долини дає змогу популяціям розселятися по ній або мігрувати вздовж неї з необхідною ефективністю. За своїми едафічними умовами пропонуваній екокоридор подібний до ключових територій, які він поєднує, і забезпечує умови для тимчасового перебування (ночівлі, годівлі тощо) видів, що мігрують на великі відстані (наприклад, птахів). Даний екокоридор є практично суцільним, оскільки на деградованих унаслідок колишнього видобутку торфу ділянках уже утворився квазіприродний рослинний покрив і вони не становлять перешкод на шляху пересування або міграції рослин і тварин. Загалом природний рослинний покрив тут зберігся достатньо добре, відзначається високий рівень біорізноманітності. Екокоридор включає ділянки, на яких наявні рідкісні, ендемічні та реліктові види рослин і тварин, а також рідкісні рослинні угруповання.

Висновки

Долина Замглай має велике значення для збереження біо- та ландшафтної різноманітності, відповідає критеріям відбору екокоридорів і заслуговує на отримання цього статусу в складі регіональної екомережі Чернігівського Полісся. Природні умови даного екокоридору забезпечують просторові зв'язки між сучасними долинами Дніпра та Десни, він поєднує Дніпровсько-Созьку та Деснянсько-Сновську ключові території екомережі. Найціннішій для охорони біорізноманітності території (заказник Замглай) ми пропонуємо надати статус локальної ключової території.

1. Андрієнко Т.Л., Прядко О.І., Шеляг-Сосонко Ю.Р. Рослинний покрив території запроєктованого Дніпровського природного парку // Укр. ботан. журн. — 1982. — 39, № 6. — С. 56—62.
2. Гальченко Н.П., Прядко О.І. Природно-заповідні території Дніпровського екологічного коридора // Роль природно-заповідних територій у підтриманні біорізноманіття: Матли конф., присвяченої 80-річчю Канівського природного заповідника (м. Канів, 9—11 вересня 2003 р.). — Канів, 2003. — С. 41—44.

3. *Геоботаничне районування Української РСР*. — К.: Наук. думка, 1977. — 304 с.
4. *Зеро Д.К.* Болота УРСР: рослинність і стратиграфія. — К.: Вид-во АН УРСР, 1938. — 164 с.
5. *Ланько А.И.* Черниговское Полесье // Физико-географ. районир. Укр. ССР. — Киев: Изд-во Киев. ун-та, 1968. — С. 96—122.
6. *Левина Ф.Я.* Болота Черниговского Полесья // Ботан. журн. АН СССР. — 1937. — № 1. — С. 72—103.
7. *Микитюк О., Полуца О.* Міграційні шляхи птахів в Україні // Розбудова екомережі України. — К., 1999. — С. 84—88.
8. *Мовчан Я.І.* Екомережа України: обґрунтування структури та шляхів втілення // Конвенція про біологічне розмаїття: громадська обізнаність і участь. — К., 1997. — С. 98—110.
9. *Продромус* растительности Украины / Шеляг-Сосонко Ю.Р., Дидух Я.П., Дубына Д.В. и др. — Киев: Наук. думка, 1987. — 272 с.
10. *Прядко О.І.* Флористичні знахідки на території запроєктованого Дніпровського природного парку // Укр. ботан. журн. — 1982. — 39, № 5. — С. 93—96.
11. *Раменский Л.Г.* Проблемы и методы изучения растительного покрова: Избр. тр. — Л.: Наука, 1971. — 334 с.
12. *Торфяной фонд* Украинской ССР. — М., 1959. — 946 с.
13. *Червона книга України: Рослинний світ*. — К.: УЕ, 1996. — 608 с.
14. *Шеляг-Сосонко Ю.Р., Гродзинский М.Д., Романенко В.Д.* Концепция, методы и критерии создания экосети Украины. — Киев: УкрФитоСоциоцентр, 2004. — 143 с.
15. *Шеляг-Сосонко Ю.Р., Ткаченко В.С., Андриченко Т.Л., Мовчан Я.І.* Екомережа України та її природні ядра // Укр. ботан. журн. — 2005. — 62, № 2. — С. 142—158.
16. *Conserving Europe's Natural Heritage. Nowards a European Ecological Network* / Ed. by Graham Behnett. — London; Dordrecht; Boston, 1994. — 334 p.
17. *Mosyakin S.L., Fedoronchuk M.M.* Vascular plants of Ukraine. A nomenclatural checklist. — Kiev, 1999. — 345 p.

Рекомендує до друку
Я.П. Дідух

Надійшла 28.11.2006

Л.П. Вакаренко, Е.І. Прядко, В.П. Гелюта

Институт ботаники им. Н.Г. Холодного НАН Украины, г. Киев

РАСТИТЕЛЬНОСТЬ ЗАМГЛАЙСКОГО ЭКОКОРИДОРА (ЧЕРНИГОВСКАЯ ОБЛ.)

Приводятся результаты изучения растительности центральной части долины Замглай. Обосновывается соответствие природных условий долины критериям выбора экокори́доров и предлагается включить данную территорию в состав региональной экосети Черниговской обл. в качестве экокори́дора, который соединит Днепро́вско-Со́жскую и Десня́нско-Сно́вскую ключевые территории.

Ключевые слова: экосеть, экокори́дор, ключевая территория, Замглай, Черниговское Полесье, растительность

L.P. Vakarenko, E.I. Pryadko, V.P. Heluta

M.G. Kholodny Institute of Botany, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

VEGETATION OF THE ZAMGLAI ECOCORRIDOR (CHERNIGOV REGION)

Results of vegetation study of the central part of Zamglai valley are provided. Accordance of nature conditions of the valley with criteria of ecocorridor choice is proved. It is proposed to include this territory into the econet of Chernigiv Region as an ecocorridor, which will connect the Dnieper-Sozh and Desna-Snov core areas.

Key words: econet, ecocorridor, core area, Zamglai, Chernigiv Polyssia, vegetation.